

MAGYARORSZÁG – MA ÉS HOLNAP

Korunk globális konfliktusainak, az államgépezet szerkezeti feszültségeinek és a közélet mélyülő erkölcsi válságának kezelésére a politikai hatalomnak – úgy tűnik – nincsenek már eszközei. Hogy a társadalomnak lesznek-e, az most elsősorban azon múlik: van-e a magyar értelmiségnek még annyi szellemi és morális tartaléka, hogy újra életre galvanizálja a politikát, s ha kell, elfoglalja azokat a pozíciókat, amelyekből a rendszerváltozás zsákutcás folyamatainak mélyreható korrekciója elindítható. Az elodázhatatlan fordulat közelségében persze konkrétabb kérdések is felvetődnek. Rendelkezünk-e a társadalmi és politikai történések ellenőrzésének és befolyásolásának átfogó programjával, s egységesen értelmezzük-e azokat az alapelveket, amelyek egy ilyen program sikerének biztosítékai lehetnek? Húsz évvel ezelőtt – a politikai aréna mindkét térfelén – feltételek nélkül igennel válaszoltunk volna legalábbis az első kérdésre. Hittünk abban, hogy a parlamentáris rendszer játékszabályaihoz igazított piacgazdaság a folytonos önkorrekció lehetőségét nyújtó politikai struktúra legmagasabb rendű megvalósulása. A rendszerváltozás óta eltelt csaknem két évtized kudarcai azonban indokoltá teszik a kételkedést: vajon korszerűen értelmeztük-e a többpárti berendezkedés doktrínáját, vajon nem a demokrácia klasszikus ideája fölött járt-e el az idő? Az a (Mádl Ferenc bevezetőjével megjelent) könyv, amelyről az alábbiakban szó lesz, ezekre a kérdésekre keresi a feleletet. Orvos és mérnök, kutató tudós és egyetemi tanár, költő és akadémikus fogott össze, hogy saját szakmá-

ja, hivatása nézőpontjából – egy-egy ágazat, a kormányzati munka vagy éppen egy multinacionális vállalat felelős vezető posztján szerzett tapasztalataira is támaszkodva – eljusson a válságjelenségek okainak feltárásáig, s hogy majd a gyakorlatban is használható javaslatokat fogalmazzon meg. A tizenegy tanulmányt tartalmazó kötet szerzői mindazonáltal sem politikai kiáltványt, sem kormányprogramot nem akartak írni. Írásaikkal vitára, együtt gondolkodásra és közös cselekvésre szólítják a politikus értelmiséget.

Legneuralgikusabb közügyeink megértését és megoldását segíti Vizi E. Szilveszternek az egészségügyet és a demográfiai folyamatokat átvilágító tanulmánya (*Egészségügyi és demográfiai válság Magyarországon és Európában*). A szerző előbb a szaktudományok eszközeivel (szociológia, statisztika, közgazdaságtan, demográfia) emeli ki tárgyait aktuálpolitikai kontextusukból, hogy azután – feszültségmentes állapotukban – állítsa azokat újra a döntéshozók elé. Az elemzésben éppúgy hangsúlyt kap a szomorú tény, miszerint a magyar lakosság egészségi állapotának szinte minden mutatója negatív rekordokat közelít, mint ahogyan egyértelmű adatok bizonyítják azt is, hogy „az egészségügy az egész világon válságban van” (237.). Terápiát alkalmazni sem az egyik, sem a másik *fejlemény* figyelembevétele nélkül nem lehet. Noha „számos gazdasági szakember azt állítja, hogy gazdaságilag rendbe lehetne hozni az ágazatot, ha a piaci törvények itt is érvényesülnének”, Vizi szerint „ezzel nem lehet teljes mértékben egyetérteni” (240.). A piaci elv érvényesítésének – részint gazdasági, részint szociális – korlátjai viszont két következtetés megfontolását teszik elkerülhetetlenné. „Valakinek egyszer – a felelősséget és a politikai kockázatot vállalva – ki kellene jelentenie: a jelenlegi jövedelemmel arányos járulékon alapuló biztosítási rendszer forráshiány miatt csak egy bizonyos fokú ellátást tud nyújtani.” (242.) A másik következtetés: radikális fordulatot kell elérni az egészségre nevelés, illetőleg a betegségek megelőzése minden lehetséges módjának

intézményesítése terén. S ebben nemcsak az lehet az állam felelőssége, hogy újra beiktassa az egészségtant a közoktatás kötelező tantárgyai közé, hanem hogy drákói szigorral ellenőrizze azt a kereskedelmet, amelynek közreműködésével az „egészségre káros anyagok 70%-a élelmiszerrel jut a szervezetünkbe” (250.).

Vizi E. Szilveszter jól látja, hogy az egészségügy megoldatlan feladatai mélyen összefüggenek a demográfiai krízis okaival, s hogy mindkét tünetegyüttes civilizációs válságra utal. A lakosság lélekszámának drasztikus csökkenése s ezen belül a fiatalabb korosztályok rovására történő átrendeződése nemcsak a nyugdíjrendszer mélyreható átalakítását teszi szükségessé, hanem a népesedési folyamatok korrekciójának különböző technikáit szorgalmazó politikai koncepciók ellentétét is kielezi. Vizi tanulmányának nemzetpolitikai szempontból talán a legfontosabb gondolata erre az éleződő vitára reflektál: a bevándorlás elősegítését szorgalmazókkal szemben „egy megújult családpolitika” mellett száll síkra (265.).

Egy előrelátó és távlatosan tervező nemzetpolitikának mindenekelőtt kitérési pontokat kellene találnia. Igaza van Roska Tamásnak: ilyen lehetne a köz- és felsőoktatás, illetőleg a tudományos kutatás; ezeknek az ágazatoknak a *túlélési* esélyei azonban semmivel sem jobbak, mint a gazdaságé vagy az egészségügyé. Mi több: az oktatásban a reformok sokkal mélyebb alapra épült s jobban működő struktúrákat rombolnak le, mint akár a gazdaságban, akár az egészségügyben. „Itt állunk a Bologna-folyamat bevezetésének elején, amikor már Bolognában is megtörtént a korrekció.” (*Kutató egyetemi fakultások a 21. század elején*; 305.) Pedig már-már behozhatatlan a lemaradásunk. „A felsőfokú oktatás társadalmi szerepe az ötven évvel ezelőtti középiskola szerepét vette át” (306.), míg a mai „középiskolák jelentős része mind gyöngébb absztrakciós, tudásbeli és jellem-fegyelm-beli szinttel bocsátja ki az érettségizetteket” (308.). „Tragikus

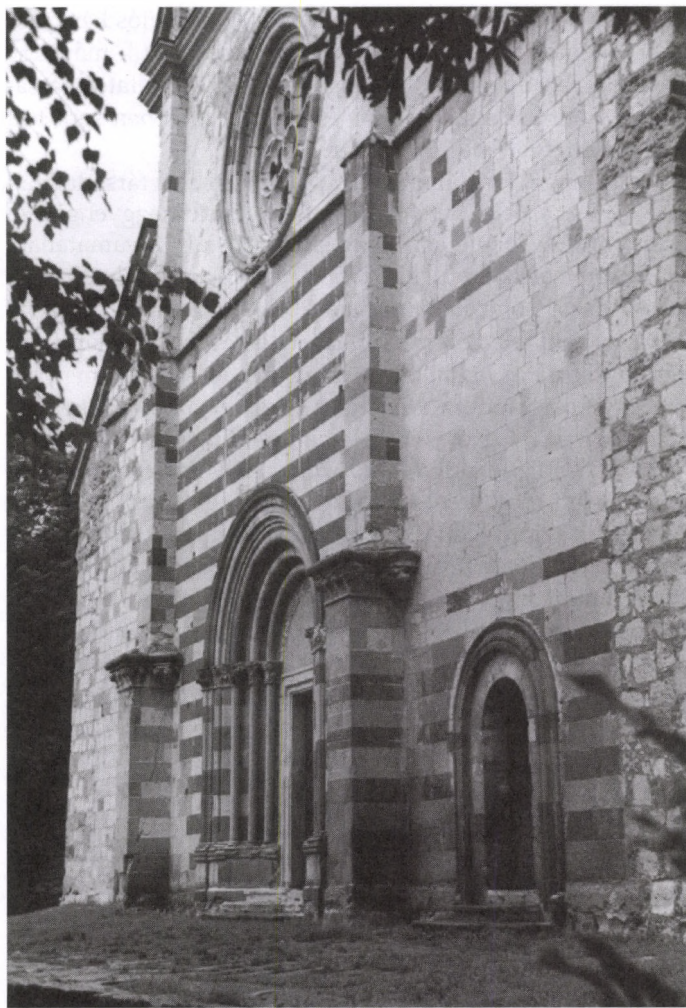
arra gondolni, hogy ma Magyarországon az érettségiző diákok 90 százaléka a csökkentett szintű érettségit teszi le.” (307.) Roska Tamásnak a felsőoktatás, a tudományos képzés és kutatás gyökeres megújítására tett konkrét javaslatai éppúgy szolgálják a nemzeti kultúra ügyét, miként az egyetemes tudomány érdekeit. A szerző hisz abban, hogy világszínvonalú teljesítményre a tudós is csak akkor képes, ha saját kulturális örökségének rejtett tartalékait hozza felszínre. S ezt tekintetbe véve „egyetlen aspektust” nevez meg, „ahol még előnyünk lehet: ez az absztraktabb, átfogó gondolkodásra épített multidiszciplináris szellemi örökség, a zsidó-görög-keresztény kultúrára, gondolati gyökerekre és európai filozófiára és természettudományokra épülő szellemi hagyaték” (314.).

Egy társadalom szellemi teljesítőképessége persze nemcsak az oktatáspolitikai függvénye, szorosan összefügg azzal a kulturális identitás és autonómia kérdésköre is. Különösen a mi térségünkben van ez így, hiszen az alapvetően gazdasági érdekközösségként szerveződött Európai Uniónak a kultúra az egyetlen olyan dimenziója, amelyben nem az egység, hanem a sokféleség elve bizonyult erősebbnek. Bizonyos értelemben túlságosan is erősnek. Az e területet szabályzó Római Szerződésben nem érvényesülhettek azok a törekvések, amelyek például a kereszténység meghatározó szerepének deklarálása mellett szálltak síkra, mi több, „még az »európai kultúra« kifejezést is gondosan kerüli” ez a dokumentum. (214.) Király Miklós tárgyyszerű, de rendkívül érzékeny tanulmánya hívja fel a figyelmünket azokra a lappangó veszélyekre, amelyek ebben a határozatlanságban: a közös identitás iránti elkötelezettség bizonytalanságában rejlenek (*Európai Unió és kultúra*). Az még a könnyebben kezelhető nehézségek közé tartozna, hogy a kultúra finanszírozásának gondja döntően a tagállamok kormányára nehezedik. Ez a körülmény érvként is használható amellett, hogy „Szükség van (...) hazai hagyományokra épülő

és azokat ápoló, világosan megfogalmazott, átfogó, időben tartóan érvényesülő, alkalmas személyiségekre, szervezetrendszerre és forrásokra támaszkodó magyar kulturális politikára. Ez ugyanolyan fontos, ha nem fontosabb, mint Magyarország EU-csatlakozása.” (231.) A komolyabb veszély abból adódik, hogy mind nyilvánvalóbban a gazdasági racionalitás szempontjai érvényesülnek a kultúra irányításában is. „Az Európai Bizottság eddig egyszer sem látott indokot arra, hogy az egységes piac érdekeivel szemben a kulturális sokszínűségnek vagy általában kulturális szempontoknak szerezzen érvényt” (217.), s az Európai Bíróság állásfoglalásai között már az a pragmatikus kijelentés is megfogalmazódott, hogy a „kis nyelvek peremre szorulása, marginalizációja nem kifejezetten kulturális kockázat”. Általánosságban is elmondható, hogy „a közösségi kulturális politika formálásába beszűrődtek az egységes piac működtetésének mintái, ahol valóban kiemelkedő jelentőséggel bír a személyek és áruk szabad mozgásának biztosítása” (227.). Egyetérthetünk Király Miklós következtetésével: „Fennáll a kockázata, hogy ez az erőltetett európai identitásépítés (...) nem csökkenti, hanem inkább növeli az elidegenedést az európai integráció céljaitól a társadalmak egyes csoportjai körében.” A kultúra sajátosságaiból adódó menedzselési problémákról volna szó? Avagy a sokféleség elvét, a nemzeti önrendelkezés jogát sértő ellenőrizetlen mechanizmusok, netán hatalmi érdekek jelenlétére kell gyanakodnunk?

Körösényi András a *Demokráciadeficiit, föderalizmus, szuverenitás* fogalmait járja körül, hogy elsősorban politikatudományi és jogelméleti nézőpontból tegye mérlegre az Európai Unió s benne Magyarország hatalmi szerkezetének feloldatlan ellentmondásait, Granasztói György a *Demokrácia és a nemzet* sokrétű összefüggését vizsgálva jut el részint történetfilozófiai következtetéseikig, részint nagyon is gyakorlati érdekű felismerésekhez. Körösényi Európa-képének legmarkánsabb kontúrjai az unió működésének

kuszaságát és döntési mechanizmusainak elvi tisztázatlanságát emelik ki. Ez a majdhogynem exlex állapot nemcsak annak tulajdonítható, hogy a fiatal államszövetségnek még nem volt elég ideje, hogy megszilárdítsa jogrendjét, hanem – és főként – éppen annak, hogy az idő múlásával egyre feloldhatatlanabb az az ellentét, amely a kormányközi kapcsolatokra épülő laza szervezet koncepciója és egy föderális politikai rendszer víziója között feszül. Ugyanakkor – úgy látszik – minél erősebbek azok a külső (gazdasági, biztonságpolitikai) kényszerek, amelyek arra készítenék Európát, hogy erős szövetségi államként jelenjen meg a nagyhatalmi küzdelmekben, annál súlyosabbak azok a társadalmi feszültségek is, amelyek kezelésére csak a szuverén nemzetállamok demokratikus intézményei kínálnak garanciát. S ez a paradoxon bizony nem az integráció erősödését s az EU világpolitikai súlyának növekedését segíti. Mi lehet a megoldás? Körösi tanulmánya alapján arra következtethetünk, hogy semmiképpen sem a jelen tendenciáinak folytatódása. Ezekben nem az a nyugtalanító, hogy „A közösségi jog szupremáciájának elve” érvényesül „a nemzetállami jog felett” (194.), hanem hogy a közösségi jognak nincs kényszerítő ereje a társadalommal szembeni állami felelősség gyakorlásában. Mindannyian tapasztalhatjuk: miközben egyre harsányabb politikai reklámot kapnak a marginális és szimbolikus szabadságjogok és a biztonság bürokratikus garanciái (lásd a meglegűgy vagy az adatvédelem propagandáját!), egyre védtelenebbé válik a család intézménye, s az állampolgárok szociális és fizikai biztonsága is egyre súlyosabb fenyegetésnek van kitéve. Hovatovább ott tartunk, hogy a formailag önálló nemzetállam a hétköznapi élet minden kihívásával szemben eszköztelenné válik, és el nem vitatott szuverenitása csak a „végső felelősség” kérdését felvető ügyekben gyakorolható. S noha ez esetben a nemzetállami hatáskörök egyáltalán nem jelentéktelen területéről van szó, óvakodnunk kell attól, hogy ebben – a tragikus döntési hely-

BÉLAPÁTFALVA
A ciszterci apátsági templom

zetekre redukált – szuverenitásban minden uniós kényszer kellő ellentételezését lássuk. Megtapasztalhattuk már: egy gazdaságilag és szociálisan végletesen kiszolgáltatott társadalom politikai elitje háború és béke kérdésében sem tud igazán szuverén módon dönteni.

Jó lenne, ha hihetnénk, hogy a nemzeti társadalmak értékóvó és érdekérvényesítő képességének meggyengülése csupán múló tünete az integráció bonyolult folyamatának. Ha bizonyosak lehetnénk abban, hogy a társadalmak csak *átruházzák* a nemzetállami hatásköröket az uniós bürokráciára, és nem feladják azokat. Ha a demokratikus alapjogok sérülését csak egy tanulási folyamat nehézségeinek, nem pedig egy posztmodern ideológiai vírus fertőzésének kellene tulajdonítanunk. De nem táplálhatunk illúziókat. Körösényi felhívja rá a figyelmünket, hogy léteznek olyan jog- és politikaelméleti törekvések, amelyek az integrációtól nem egy magasabb szintű felelősségi rendszer, csupán a hatalmi bürokrácia automatizmusának tökéletesedését várják. (Míg „A szuverenitás hagyományos felfogása szerint, ha a tagállamok szuverenitásukat fokozatosan átruházzák az uniónak, akkor fokozatosan az EU válik a szuverenitás hordozójává, szuverén állammá. E harmadik, új megközelítés szerint ez nincsen így. Az Európai Unió létrejöttének a politikaelméleti újdonságát ugyanis e felfogás szerint éppen az adja, hogy magának a szuverén államiságnak a hagyományos fogalma bomlik fel. A szuverenitás eltűnik, elporlad. Az európai integráció előrehaladtával, e felfogás szerint, nem a szuverenitás átadása történik, hanem a szuverenitás eredeti értelmében, mint *végző és teljes hatáskör* értelmében vett megszűnéséről, »elporladásáról« van szó. Az EGK, majd az EU nem szövetségi állam, de nem is államszövetség, hiszen már senki sem visel *végző felelősséget*, illetve mindenre kiterjedő felelősséget: sem a tagállamok, sem pedig az unió. Ez is mutatja, hogy új politikai szerkezet jön létre.” 193.)

Tegyük hozzá: csábítóan gyönyörű, mégis halálosan veszedelmes utópiák ezek. Csábítóan gyönyörűek, mert az anyagi civilizációnak és a politikai kultúrának oly tökélyre fejlődött állapotát feltételezik, amelyben mind az egyének, mind a mikro- és lokális közösségek elidegeníthetetlen javakkal és elvitathatatlan jogokkal rendelkeznek, s így minden hatalom, amely rajtuk kívül, fölöttük válik legitimmé, szabadságjogaik bitorlójának tűnik. Ez utópia megszállottjai egyedül az államban látják megtestesülni a szabadságukat korlátozó hatalmat, s ezért remélik ideájuk megvalósulását az állam leépítésétől. Elkerüli a figyelmüket, hogy a globális gazdasági erők és kommunikációs rendszerek hatalma mérhetetlenül nagyobb az államokénál, s így az individuumok és a közösségek szabadságát nem bizonytalan státusú javaik és deklarált jogaik, hanem csak és kizárólag e globális hatalommal szembeni alkupozíciójuk biztosíthatja. Legyünk realisták: lássuk be, hogy ilyen alkupozíció kivívására és megőrzésére a nemzetállami szuverenitás *elporladásával* semmi esélyünk sem lenne!

Ha pedig a sikeres integráció nem épülhet *porladó* szuverenítésra, az új rend stabilitása a nemzetállam alkotóelemeinek: a demokratikus játékszabályoknak és a modern, polgári nemzet eszméjének a megújulását is feltételezi. Granasztói György formálódó világunknak ezt a tradícióból átmentett szellemi infrastruktúráját teszi az értékonzervatív kritika mérlegére. Hangsúlyoznunk kell a *szellemi* szót, mert a neves politikus-történész a két nagy történelemformáló eszmének ezúttal nem a jogrendben és a politikai intézményekben testet öltő tartalmait, hanem a közfelfogásban, a mentalitásban, a tudati reflexekben tetten érhető hatásait vizsgálja. (83.) Az ő fejtegetései is abból a kollektív tapasztalatból indulnak ki, hogy az elmúlt másfél évezed nem igazolta a demokratikus fordulattal kapcsolatos várakozásokat. Magam is úgy látom: parlamenti pártjaink – erőpozíciójuktól függően – hol a döntési mechanizmusokban

kikerülhetetlen többségi elvet, hol a liberális demokrácia kisebbségeket preferáló doktrínáját próbálták abszolutizálni, s mindkét egyoldalúság felszínre hozta és tovább mélyítette a magyar társadalom évszázados konfliktusait. Ma már megállapíthatjuk: azt a lehetőséget, amit a rendszerváltozás kínált fel számunkra, hogy újra kezünkbe vegyük közügyeink irányításának eszközeit, nem a közös teherviselés, az érdekegyeztetés, a nemzeti konszenzus elvét, azaz klasszikus demokratikus hagyományainkat követve, hanem a 19–20. század szélsőbalos ideológiáinak osztályharcos szellemében ragadtuk meg. Mind a *nép nemzetiek*, mind a *balliberálisok* táborában szerephez jutottak a *végző győzelem* esélyében hívő fanatikusok, s a hatalom végleges birtokbavételére mozgósították híveiket. Ezt az eleven történelmi tapasztalatot figyelembe véve indokolt Granasztói határozott és szenvedélyes kiállása a hatalom jobb- és baloldali kisajátítóival szemben. Hogy mégis vitám van hatalomkoncepciójával, annak az az oka, hogy abban egy új keletű – ha tetszik: posztmodern – előítélet hatását látom.

Granasztói tétele szerint „a demokráciában a hatalom helye üres. Azért üres, mert a demokrácia lényegéből fakadóan a társadalom megosztottságát nem lehet megszüntetni, ezért a hatalom meghódíthatatlan. A demokrácia nem engedi meg a hatalom kisajátítását.” (96.) „...a társadalom megszüntethetetlen megosztottsága a demokrácia lényege.” (124.) Amennyiben a politikai hatalom az embernek ember, a közösségnek közösség feletti önérdekű uralmát jelentené csupán, ez az okfejtés minden kritikán felül állna. A hatalmat gyakorló személyek, pártok, testületek azonban azért kapnak jogosítványokat bizonyos részérdekek semlegesítésére, mert a nemzeti közösség egészének ügyéért: a közjóért tartoznak felelősséggel. S ha a hatalom helye üresen marad, a részérdekek túlsúlyba kerülnek, s a politikai osztály felelőtlennek válik. Egy pillanatig sem gondolom, hogy erről az összefüggésről elsőként tőlem fog értesülni Granasztói György. Ő maga

mondja: „A hatalom azért nem tartozik tartósan senkihez, mert ez egy feltétel nélküli kötelezettség eredménye. Ha a kötelezettség nincs jelen, a demokrácia rendszere elpusztul.” (124.) A szóhasználat különbözőségéről lenne szó csupán? Ugyanazt jelentené nála a *kötelezettség* fogalma, mint az általam használt *felelősség* szóé? Hajlanék rá, hogy szinonimákként értelmezsem őket, de az alábbi definíció elgondolkodtat: „A kötelezettséget a közhatalom gyakorlásának demokratikus jogrendjét biztosító *intézmények*, az egymással versengő *politikai erők*, a demokratikus *polgárjogok* szabad gyakorlása jelenti.” (Kiemelések tőlem: – K. F.) (124.) Elfogadom. Ám a felelősség gyakorlásának mindez csupán a szükséges, de nem elégséges feltétele. Ha a politikában csak *intézmények*, *erők* és *jogok* – a szubjektumok morális kockázatvállalása nélkül – játszanának meghatározó szerepet, valóban csak a kötelezettségeknek kellene megfelelni, s ez esetben jól képzett – erkölcsi bizonyítvánnyal rendelkező – szakjogászokra bízhatnánk a kormányzást. Ám attól még a hatalom helye valóban üres maradna. Ez az űr azonban bármikor vákuumként működhet, amelyet – tragikus tapasztalatok figyelmeztetnek erre – notórius hatalomtechnikusok vagy cezaromán önjelöltek szoktak kitölteni. A demokráciának nem a felelős hatalomtól, hanem a hatalom felelőtlenségétől kell megóvnia magát!

Nem volna értelme a szóhasználatról folytatott vitának, ha az nem életbevágóan fontos gyakorlati problémákat érintene. Márpedig a *hatalom üres helye* nem pusztán egy különös stílusértékű metafora, hanem olyan ideológiai konstrukció, amely a lényegét fejezi ki korunk kaotikus politikai állapotainak. Azért nevezem ideológiai konstrukciónak, mert mélyen gyökerezik a liberalizmus államelméleti doktrínájában, és nem kisebb tekintély fejlesztette *uralkodó eszmévé*, mint Nicolas Luhman a maga rendszerelméletével. Az a hipotézis, mely szerint a modern-posztmodern polgári demokráciák világát a középpont nélküli alrendszerek természetes kölcsönhatásának automatizmusa működteti,

tökéletesen kifejezte a második világháború után konszolidálódott nyugati társadalmak világképét és közérzetét s egyben a korlátlan fejlődés lehetőségét ígérő posztmodern civilizációba vetett reményeket is. Ám éppen a nyugati politikai filozófia ismerte fel: milyen súlyos létkockázatot rejt magában, ha a közösségek folytonos kontrollja nélkül működnek az alrendszer *személytelen* automatizmusai – legyenek azok akár a gazdaság, a pénzvilág, akár a bürokrácia vagy éppen a *technológiai univerzum* önelvű törvényszerűségei. A kívánatos kontrollt pedig – egy valódi demokráciában – senki és semmi más nem gyakorolhatja, mint az a hatalom, amelyet egy politikai közösség igenis maga *főlé* emel, hogy ráruházza a közügyekben való döntés *felelősségét*. A közösség pedig közvetlenül soha nem intézményekre, hanem a bizalmát élvező *személyekre*: a hatalmi úrt kitölteni képes *szubjektumokra* adja szavazatát, mert saját akaratát – sarkalatos kérdésekben – csak rajtuk keresztül tudja érvényesíteni. Ha a döntéseknek az általuk működtetett legitím fóruma egy liberális balítélet rabjaként nem teljesíti a rábízott feladatot: vagy a körülmények hatalmát hagyja eluralkodni, vagy illegitim erőknek játssza át a pozícióját. Azaz a hatalom helye soha nem marad üres, legfeljebb a demokrácia szelleme válik hajléktalanná. Szívleljük meg Michel Foucault figyelmeztetését: „Fel kell hagynunk azzal, hogy mindig negatív szavakkal jellemezzük a hatalom megnyilvánulásait: »kizár«, »elnyom«, »elfojt«, »cenzúráz«, »elszigetel«, »leleplez«, »elfed«. A hatalom valójában alkot; ...Az egyén... ennek az alkotásnak a része.”

Az a diagnózis, amit Bod Péter vázol fel az ország gazdasági és pénzügyi helyzetéről (*Államháztartási hiány és társadalmi deficit*), elsősorban a politikai felelőtlenség kritikájaként értelmezhető, egyszersmind azonban vitára is késztet a válságjelenségek okait és a terápia lehetőségét felvillantó megállapításaival. A neves közgazdász szerint „megkockáztatható” az állítás, mely szerint „*a kormány közvetlen felelősségén*

túl léteznek elemi társadalomszerkezeti és tudati okai is a makacs magyar deficitnek". (352.) Ez pedig azt jelenti, hogy „a kádári korszakból örökölt társadalomszerkezet, életmódbeli, értékbeli és viselkedési minták okán vált éppen a magyar társadalom ilyen kevéssé képessé a korszerű és versenyelvű piacgazdaság elemeinek átvételére”. (354.) Magam is megkockáztatom a felvetést, hogy tudniillik másfajta összefüggésről van itt szó, mint aminőt Bod Péter állapít meg a tanulmányában közölt közvélemény-kutatási adatok alapján. Vele ellentétben úgy látom, hogy a kádári konszolidáció idején elkezdődött kispolgárosodás – tehát az akkor formálódó „társadalomszerkezet, életmódbeli, értékbeli és viselkedési minták” (gondoljunk a háztájira, a „géemkákra”, a butikozásra stb.) sokkal fogékonyabbá tették a magyar társadalmat a piacgazdaság iránt, mint pl. a környező szocialista államok lakosságát. Az a tény, hogy ez a kivételes fogékonyság – a rendszerváltás tudati, társadalom-lélektani feltétele – az 1990 utáni másfél évtizedben fokozatosan gyengült, nem a magyar társadalom mentalitásának a korszerűtlenségét mutatja. Nem azért történt, ami történt, mert a magyar ember nem volt képes alkalmazkodni a versenyelvű piacgazdasághoz, hanem mert az átalakulás feltételeinek diktálói nem tudtak vagy nem akartak alkalmazkodni a magyar társadalomfejlődés sajátosságaihoz. A magyar politikusok – a politikai aréna mindkét téréfén – azért kényszerültek túlköltekezni, mert a magyar választópolgárok a Kádár-korszakban elért életszínvonaluk biztosítása nélkül nem lettek volna hajlandók működtetni azt a politikai struktúrát, amely a gazdasági rendszerváltás alapfeltétele volt. Ha tetszik: össznépi ellenállásba ütközött a társadalmi érdekek negligálásának kísérlete, s ezt az ellenállást a politikai elit (a politika) csak az állam adósságának növelése árán volt képes leszerelni. Egyszóval valóban prolongálódik – immár két évtizede – a Kádár-korszak legsúlyosabb öröksége, de nem mindegy, miben keressük ennek az okát. Abban-e, hogy a magyar polgár nem volt eléggé vállalkozó szellemű,

vagy abban, hogy a kivételesen vállalkozó szellemű magyar polgár eszköztelenül és védtelenül vált szereplőjévé annak a versenyszférának, amelynek törvényeit saját külhoni riválisai diktálták.

Fodor István „iparos szemmel” tekinti át a tudomány-szervezés, a kutatásfejlesztés, az innováció magyarországi helyzetét (*Iparos szemmel az innovációról*), s egy másik tanulmányában módszertani és tartalmi szempontokat kínál a jövő tervezéséhez (*A tervezés minősége*). Roska és Fodor diagnózisa semmilyen tekintetben nem mond ellent egymásnak, de a két elemzés kritikai hangsúlyai más-más érzékenységet tükröznek. A tudós az oktatás és a kutatás romló minősége miatt aggódik, a mérnök a meglévő szellemi kapacitás kihasználatlanságát, az irányítás és a tervezés szakmai és politikai szintjeinek kétségbeejtő összehangolatlanságát panaszolja. Nem a tudományos műhelyek felkészületlensége okolható azért, hogy „az uniós hétéves tervidőszakra (2007–2013) Magyarországnak nem készült az unió által nem támogatott területekre fejlesztési terve!”. (327.) („Mára eljutottunk oda, hogy jószérivel már azok sem hisznek a hazai kutatásfejlesztés fejlődésében, akik hivatalból részt vesznek benne. Meggondolatlan forráskivonás, forrásátcsoportosítás, kézi vezérlés, hirtelen szervezetváltás, leminősítés, bizonytalanság, következtelenség jellemzi azt az egyik legfontosabb ágazatot, amelyet a világ meghatározó országai közügynek tartanak.” 208.) Márpedig – miután „az oktatás-, a tudomány- és az iparpolitika szendvicsszerűen illeszkednek egymáshoz” (292.), az egyik ágazat betegségeinek félrekezelése óhatatlanul kihat a többi területre is. E természetes összefüggésből logikusan következik Fodor István kritikai észrevételeinek egyik alaptétele: „Érték- és forrástermelő területekből (gazdaság, oktatás, tudomány, kultúra) adminisztratíván forrást kivonni jelentősen káros következmények nélkül nem lehet.”

Fodor István mérnöki szemléletének érvényesítése egy átfogó korrekciós program kimunkálásában és kivitelezésében is jótékony hatású lehet. Még akkor is, ha magának a korrekciónak a politikai kockázatait és társadalmi következményeit „iparos szemmel” sem lehet pontosan előre látni. Mint ahogyan nem lehetünk meggyőződve arról, hogy az államháztartás egyensúlyát veszélyeztető számos korábbi döntés – például a Fodor István által is elmarasztalt 2005-ös béremelések – elmaradása nem okozott volna később már jóvátehetetlen társadalmi károkat (pl. a pedagóguspálya vagy az ápolónői munkakörök katasztrofálisan csökkenő presztízse még a béremelések után is erre figyelmeztet!), abban sem lehetünk biztosak, hogy sikeresebb konvergencia-program születik, ha „az ország és a következő generációk érdekében politikai, azaz formális, vagy tartalmi nagykoalíciót hoznak létre”. (321.) Valószínűnek tűnik, hogy a két évtizede felhalmozódott mulasztásaink pótlása és hibáink jóvátétele sem ésszerű döntések, sem az egész társadalmat megrázó erkölcsi és politikai katarzisz nélkül nem történhet meg. Hogy milyen áron juthatunk el e katarziszig, ma még talán rajtunk múlik.

Martonyi János az értékonzervativizmus jegyében tesz hitet a társadalmi-politikai robbanás elkerülhetősége mellett (*Univerzális értékek, globális szabályok, lokális felelősség*). „A káosz krízist is jelent: Válságban van a világ? Destruktívnak vagy kreatívnek fog-e bizonyulni maga a káosz? A válasz attól függ, hogy mindezek a folyamatok párosulnak-e az értékek relativizmusával és az univerzális értékek tagadásával. A szélsőséges pozitívizmus és relativizmus által tagadott univerzális értékekre ma nagyobb szükség van, mint valaha. A jó és a rossz fogalmának lényegi meghatározására irányuló törekvés nélkül a káosz destruktív lesz, és az esetlegesen megvalósuló globális kihívásokkal szemben az univerzális értékekre épülő globális választ nem fogunk tudni adni.” (173.) „Nem a humánumot kell tehát piacósíta-

ni, hanem a piacot humanizálni, és felismerni, hogy erkölcsi tartalom nélkül sem a gazdaság, sem a jog, sem pedig a politika nem képes működni.” (172.)

Csak üdvözölni lehet minden politikai lépést és minden szellemi erőfeszítést, amellyel elkerülhető a *destruktív káosz*, az azonban nyitott kérdés, hol van a határ a termékeny radikalizmus és a robbanó indulatokat manipuláló politikai spekuláció között. Máshol látom ezt, mint Martonyi János, amikor ezt írja:

„A súlyos kockázatok fennállása és felismerése, a gyors fejlődés által teremtett ellentmondások, feszültségek és egyensúlyhiányok, a hagyományos szerkezetek megingásából és felbomlásából fakadó bizonytalanság és szorongás, a világos, áttekinthető, kiszámítható rendszerek helyébe lépő zűrzavar pedig létrehozta az ideológiák kialakításának, az ideologikus gondolkodás felerősödésének minden szükséges feltételét. Az egyik legfontosabb kihívás pedig éppen az, hogy ennek az ideologikus gondolkodásnak a kelepcecjét elkerüljük, sem a globalizmusból, sem az antiglobalizmusból ne építsünk világmegváltó indulatokból táplálkozó és a világ gyökeres megváltoztatását, »sarkaiból kifordítását« célul kitűző ideológiát.” (142.)

Könnyen belátható, hogy ez az ideológiaellenesség maga is ideologikus természetű, hiszen számos tapasztalati tény (a *hagyományos szerkezetek megingása, bizonytalanság, szorongás, zűrzavar*) hoz összefüggésbe egy világnézeti előfeltevéssel (a gyors *fejlődés* által teremtett ellentmondások), de sehova nem vezetne, ha elvont, ismeretelméleti síkra helyeznénk át azt a problémát, amelyről elsősorban politikai súlya miatt érdemes vitatkozni. Ebből a nézőpontból pedig nincs jelentősége annak, hogy a *világmegváltó indulatok* a globalizmusból vagy az antiglobalizmusból táplálkoznak-e, s hogy hogyan is festene a *sarkaiból kifordított világ*; az viszont igenis lényeges kérdés, hogy gyökeres változások nélkül van-e esélyünk kilábalni a *feszültségek és egyensúlyhiányok*

okozta *zűrzavarból*. Egyáltalán: indokolt-e „a világ gyöke-
res megváltoztatásának” igényét egy lapon említeni akár az
anarchisztikus indulatokkal, akár – amiként szerzőnk erre is
példával szolgál (145) – *valamely fundamentális ideológia esz-
merendszerével, valamiféle világforradalom* sürgetésével?! Vajon
egy *realista politikai radikalizmus* híveinek fantomizálása nem
ugyanoda vezet-e, mint az egyik oldalról a kommunizmus,
a másiktól a fasizmus rémével való ijesztgetés? Azaz nem
válhat-e öncélú hatalomtechnikai manipuláció tárgyává a
káosztól való – persze egyáltalán nem alaptalan – félelem?

Nemcsak azért jelzem ezeket a dilemmákat, mert jóma-
gam egy nagy léptékű rendszerkorrekció szükségét érzem,
hanem mert a könyv valamennyi tanulmánya is a *gyökeres
változtatások* elkerülhetetlenségéről győz meg. Nemcsak
azok, amelyek – miként láthattuk – egy-egy ágazat *szakpo-
litikai* kritikáját tartalmazzák, hanem azok is, amelyek törté-
netesen a természettudományok vagy éppen a költészet, a
művészetek látószögéből ítélik meg állapotainkat.

A legkevésbé politikai élű, mégis, az egyik leg súlyo-
sabb rendszerkritikát Freund Tamás fogalmazza meg a
posztmodern kor civilizációjának az emberi faj pusztá bioló-
giai létét veszélyeztető ártalmairól értekezve (*Az önzés és az
elmagányosodott ember*). S noha a nukleáris háború s az ökoló-
giai katasztrófa tragikus perspektívája ezúttal szóba sem ke-
rül, a neves agykutató a fogyasztói társadalomban lejátszó-
dó *kulturális* folyamatokban is végzetes tendenciákat észlel.
Az állatvilágból kölcsönzött példák alapján *leépítő evolúció-
nak* nevezi azt az elváltozást, melynek eredményeként az
egyed parazitává válik: „leépíti szociális kapcsolatrendsze-
rét, fizikumát, kreatív gondolkodó képességét, s így ki lesz
szolgáltatva az agymosó médiának, a reklámokon függve
csak a fogyasztásra gondol, mint legfőbb örömszerzési for-
rásra”. Mit lehet ez ellen tenni? Freund óvakodik a radikális
következtetéstől, diagnózisával azonban – akaratlanul is –
radikalizál. Ezt írja: „A fogyasztói társadalmat fenntartó

gazdasági erőket nem szabad gonosz erőknek tekinteni, hiszen mindannyian élünk a kényelem adta lehetőségekkel, mi hoztuk létre. De alapvető érdeke a társadalomnak, hogy felismerje, óriási gazdasági erők állnak a kiszolgáltatott, magányosan szorongó tömeg, a legjobb fogyasztó »előállításának« szolgálatában.” (19.)

A mértéktartó, optimista közérzetet sugárzó szerzői magatartás s a feltárt valóság túrhetetlenségére figyelmeztető analízis feloldatlan feszültsége nemcsak Freund Tamás tanulmányára jellemző. A könyv legnagyobb ívű esszéjét (*A kultúra – ma, tegnap, holnap*) ugyanez a feszültség hatja át. Kodolányi Gyula, aki kategorikusan elutasítja az olyasféle nézeteket, amelyek szerint „a rendszerváltozás projektje teljes csődbe torkollott” (44.), szellemi kultúránk fejlődésirányáról talán a lázadó hajlamú, szkeptikus pályatársainál is szigorúbban ítélkezik. (31.) „A Kádár-rendszerben megélt céltalanságérzés nőtt tehát posztmodern abszurd élménnyé” – állapítja meg, s így folytatja: „Innen léptünk át 1990-ben egy *másik kiszolgáltatottság-* és inkoherencia-érzésbe, most már szinkronban az egész atlanti kultúrával – ez a metafizikaivá lett önirónia és *szorongás* azonban a tömegkommunikáció révén kitágult és a tudatunkban kavargó világ feloldhatatlan sokrétűségében, *káoszában* gyökerezik. Át-átcsap ellentétébe, a szédült lebegésbe, a következménytelenség szabadságérzésébe.” Költőtől származnak ezek a mondatok, de a bennük megnyilatkozó oknyomozó hajlam nem korlátozza magát az esztétikum szférájára. Miként – a rendszerváltozás előkészítésében és az első parlamenti ciklus kormányzati munkájában – maga Kodolányi is közéleti szerepet vállalt, egy ponton a szellemi élet eseményeit értelmező finom elemzése is „alámerül” a politika birodalmába. Önvallomásként, s egyszersmind egy hatalmi képződmény kíméletlen kritikájaként is olvashatók az alábbi sorok: (56.) „A rendszerváltoztató értelmiség hitt a gondolkodás szabadságában és méltóságában, nem akarta, hogy úgy függjön

a művészet, a kultúra a politikától – bármiféle politikától –, az állami bürokráciától, ami akár csak távolról is emlékeztet a Kádár-rendszer viszonyaira. A rendszerváltozás nemzeti, polgári kormányzatai a kultúrában, csakúgy, mint a gazdaságban, olyan nemzetet képzeltek el, amelyben a hajtóerőt és az alapot a kis- és középméretű, öngazgató intézmények és vállalkozások jelentik. A szocialista–szabaddemokrata koncepciók viszont immáron csaknem egy évtizede nagy és központilag ellenőrzött intézményekben gondolkodnak, és olyan társadalom látomása vezérli őket, amelyben az emberek nagytulajdonosokra és alkalmazottakra oszlanak, ahol a középosztálynak nincsen szerves szerepe. Kísértetiesen emlékeztet ez a struktúra arra, amit egykor a »szocialista« nagyipar hozott létre, a polarizációra a párt-nómenklatúra és a »dolgozók« között. A kultúrára – a társadalom szövetére – nézve ez *végzetes*.”

„Végzetes”! Lehet-e, kell-e mozgósítóbb vészjelzést adni, mint ezzel a szóval? S ha valaki netán arra gondolna, hogy itt párpolitikai elfogultság lett úrrá a költőn, a tanulmánynak a konzervatív oldal kultúrpolitikáját érő bírálata okafogyottá teszi a gyanakvását. (74–75.) „A magyar polgári, nemzeti elit máig nem ismerte fel kellően a fenti (a kultúra autonómiaigényét hangsúlyozó) igazságokat, vagy legalábbis nem cselekedett a kérdés súlyának megfelelően akkor, amikor igazán lehetősége volt rá. (...) A kultúra nem került a helyére a megújult közgondolkodás struktúrájában, a rendszerváltozás stratégiájában. Mondjuk így: az ország újragondolásában. Ez a mulasztás – az eddigiekből ki kellett derülnön – súlyos hatású lehet a nemzet jövője szempontjából.” Csak reménykedhetünk, hogy lesz még alkalom pótolni mulasztásunkat, ám – egy másik kötetben publikált írásában – éppen Kodolányi Gyula figyelmeztet arra, hogy ez az *alkalom* a *végzetes* folyamatok visszafordítására nagy valószínűséggel csak egyszeri és megismételhetetlen lesz. A modernizmus történetének esztétikai tanulságait firta-

tó kérdésre történetfilozófiai gondolattal válaszol. „...ez a nagyszabású, merész, gyakran bolond, de mindig tiszta kísérlet, a modernizmus új hulláma, 1956-tól mintegy 1980-ig tartott. De a gazdasággal szövetkezett technológia, amely oly készséges eszköze volt a népirtó gépezeteknek is – be tudta terelni a saját rendszerébe ezt az impulzust, és olyan falanxot teremtett a 80-as évekre, ami egyelőre legyőzhetetlennek látszik. Ezt a rendszert a saját szerkezeti hibái fogják csak megroggyantani, s akkor megrendülhet az egész nyugati civilizáció. *A válság már itt van*, de a rendszer látványos dinamikája el tudja még fedni.”

Nem kétséges: annak a *kiszolgáltatottságnak, szorongásnak, káosznak és végzetes iránytévesztésnek*, amely társadalmunk közérzetét, illetőleg közügyeink állapotát jellemzi, Kodolányi szerint az anyagi és szellemi kultúránk egész rendszerét meghatározó, globális okai vannak. Hogyan lehetséges egy ennyire végletes determináltsággal szemben egy nemzeti kultúra ellenálló erejét kifejteni? A jeles költő és esszéista két választ ad e kérdésre. Az egyiket a művész fogalmazza: „a változó helyzetet érzékelni, az új célokat megfogalmazni csak az értelmiség és a művész tud.” (74.) A másik válasz – maga a *Magyarország ma és holnap* című tanulmánykötet, melyet – Granasztói Györggyel – Kodolányi Gyula szerkesztett. A két válasz együtt azt jelenti: a politikus értelmiség mozgósításával talán még kezelni lehet „*a már itt lévő*” válságot, s ha mégis megrendülne *az egész nyugati civilizáció*, csak ezzel az aktív, cselekvő összefogással reménykedhetünk a holnapban.

KULIN FERENC